

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-2.13>

Л. І. Немаш

асистентка кафедри психології
Вінницький соціально-економічний інститут
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»,
аспірантка кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ СПІВВІДНОШЕННЯ ТИПУ РЕФЛЕКСІЇ ДО РЕФЛЕКСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті виконано теоретико-методологічний аналіз концептуальних положень психологічних досліджень феноменів рефлексії та рефлексивності і формулювання теоретичної моделі співвідношення типу рефлексії до рефлексивності особисті. У викладі матеріалу розглянуто дефініції понять рефлексії та рефлексивності як основи організації психологічної структури людини.

Наведено наукові погляди А. Карпова, який наполягає на вивченні рефлексії в системному вимірі, «диференційовано, в аспектах трьох базових модусів – як психічний процес, як психічна властивість, як психічний стан у вигляді ситуативної (актуальної), ретроспективної та перспективної рефлексії».

Представлено диференціацію категорій рефлексивності за розробкою Д. Леонтьєва у чотирьох фокусах спрямованості рефлексії: 1) інтроспекція (самокопання); 2) системна рефлексія; 3) квазірефлексія; 4) арефлексія. Даний підхід розділяє конструктивні та деструктивні впливи рефлексивності на життєдіяльність особистості.

І. Семенов та С. Степанов виділили чотири: кооперативний, комунікативний, інтелектуальний, особистісний типи рефлексії, проявляється в рефлексуванні своїх вчинків та образів власного «Я» як індивідуальності.

Наведено три варіанти визначення вимірів співвідношення понять «рефлексія» та «рефлексивність» за О. Зімовіним і Є. Заїкою: 1) рефлексія та рефлексивність тотожні, поняття розглядаються як взаємозамінні слова-синоніми; 2) «рефлексія» більш широке поняття, ніж «рефлексивність»; 3) «рефлексивність» є більш широким поняттям, ніж «рефлексія».

Наведено авторську аналогію для пояснення диференціації досліджуваних категорій із розглядом співвідношення понять «Его» і «Самість» в юнгіанській парадигмі. «Самість» трактується як організуючий принцип, функція якого об'єднувати, інтегрувати, це щось вроджене в особистості, первинно задане, архетип. Тоді як «Его» – це діючий принцип, також архетип, посередник між сферами свідомого і несвідомого, із процесами пізнання та перевіркою реальності. В аналогії представлено «рефлексивність» як інтегративний організуючий принцип у структурі особистості. А «рефлексію» – як діючий принцип у психічній структурі цієї ж особистості.

Відповідно до представлених спостережень запропоновано схему співвідношення рефлексивності та чотирьох типів рефлексії.

Ключові слова: свідомість, психологічна структура особистості, самоорганізація, системна рефлексія, кооперативний тип рефлексії, комунікативний тип рефлексії, інтелектуальний тип рефлексії, особистісний тип рефлексії, Его, Самість.

Постановка проблеми. Науковий інтерес до вивчення проблеми рефлексії перманентно зберігається впродовж тривалого часу як у психологів, так і у філософів, соціологів, педагогів та інших дослідників потенціальних можливостей людини. Попри ґрунтовне вивчення даної теми, є і залишатимуться важливими для наукового та практичного дослідження особливості розгортання рефлексивних процесів у різні періоди особистісного та професійного становлення людини. Узагальнення останніх праць виявляє, що рефлексія – це процес самопізнання, а рефлексивність – передумова і можливість існування такого процесу. «Рефлексивність» в остан-

ніх дослідженнях вважається більш широким і об'ємним поняттям, ніж «рефлексія». Науковці-психологи розглядають рефлексивність як здатність людини спрямовувати власну увагу й активність на себе. Поняття рефлексивності є більш новим у психології, а його зміст конкретизовано недостатньо. Структурна організація особистісної рефлексії також є маловивченою темою. Саме тому ми вважаємо актуальною теоретичне розроблення моделі співвідношення типу особистісної рефлексії до рефлексивності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглядаючи дефініції поняття «рефлексія», науковці сходяться на думці, що дана категорія

є фундаментальною в організації особистісної структури людини. А. Шаров вважає, що рефлексія «наскрізь пронизує більшість напрямів науки, так чи інакше пов'язані із життям та самоорганізацією. Як наслідок, виникає багатоаспектність та різноманітність поняття, а її комплексний характер не сприяє вичерпному конструктивному опрацюванню даної категорії. Тому і виникає певна неточність у понятійному апараті. Саме тому до аналізу поняття «рефлексія» часто підходять із загальнонаукових позицій» [1, с. 112–117].

У наукових психологічних дослідженнях рефлексія здебільшого розглядається у двох напрямках: 1) як характеристика мислення – *інтелектуальна рефлексія*; 2) як механізм, пов'язаний із функціонуванням самосвідомості, тобто *особистісна рефлексія*. У першому випадку рефлексія представлена як усвідомлення засобів інтелектуальної діяльності та їхнього зв'язку із предметними властивостями об'єктів (М. Алексєєв, В. Давидов, О. Зак, І. Семенов, Г. Щедровицький). У другому – інтелектуальна діяльність пояснюється не лише суто предметними характеристиками діяльності, а насамперед наявними особистісними властивостями суб'єкта (Л. Абульханова, Л. Виготський, В. Зарецький, О. Леонтєв, О. Мотков, С. Рубіштейн, І. Семенов, Є. Сиротина, С. Степанов та інші). Емпірично проблема інтелектуальної рефлексії більш вивчена, аніж рефлексія особистісна. Зазвичай у дослідженнях, спрямованих на вивчення особистісного аспекту рефлексії, робиться акцент на активізації принципу саморозвитку особистості. Відповідно до цього погляду рефлексія забезпечує самоорганізацію і самообілізацію особистості в актуальних умовах її існування. Категорія «особистісна рефлексія» у цих дослідженнях часто ототожнюється з поняттям «саморефлексія» (Н. Гуткіна, І. Бех, В. Зарецький, О. Новікова, І. Семенов, С. Степанов, А. Холмогорова й ін.). Д. Леонтєв і А. Аверіна підкреслюють зв'язок мислення і рефлексії та зазначають, що мислення є необхідним компонентом рефлексії і само стає об'єктом для рефлексії [2, с. 363–366]. Також науковці вказують на те, що рефлексія і рефлексивність можуть спрямовувати увагу свідомості особистості як на себе – інтрапсихічна форма, так і на зовнішні обставини – інтерпсихічна.

Мета статті – зробити теоретико-методологічний аналіз концептуальних положень психологічних досліджень феноменів рефлексії та рефлексивності, сформулювати теоретичну модель співвідношення типу рефлексії до рефлексивності особисті.

Виклад основного матеріалу. Саме завдяки рефлексії, унікальній властивості людської психіки, особистість має змогу встановлювати і дізнаватись про свою сутність. Рефлексія в життєдіяльності людини сприяє самоаналізу, розумінню

актуальної робочої ситуації, причин її виникнення та перспектив пошуку рішень. Рефлексію (від лат. *reflexio* – «звернення назад») у літературі найчастіше трактують як «звернення мислення людини на свій внутрішній світ». Наукові пошуки старанно розкривають знання стосовно даного феномену, але природа рефлексії багатогранна і потребує уваги. «Усепроникність» рефлексії та її «розгалуженість» у психіці загалом роблять цей феномен визначальним. Через виняткову складність і специфічність рефлексивних процесів знання, які стосуються проблематики рефлексії, часто виявляються різноманітними і малоструктурованими. Успішність наукових пошуків також напряму залежить від стану цієї властивості в самого дослідника. Нині рефлексія недостатньо чітко осмислена стосовно своєї структурної організації. На нашу думку, важливо визначитися зі співвідношенням понять «рефлексія» та «рефлексивність».

А. Карпов наполягає на вивченні рефлексії в системному вимірі, «диференційовано, у трьох базових аспектах, які відповідають трьом базовим модусам психічного – як *психічний процес, як психічна властивість, як психічний стан*» [3, с. 45]. Рефлексія є унікальною синтетичною психічною реальністю, яка може бути (і реально є) як психічним процесом, так і психічною властивістю та психічним станом водночас, але не зводиться до жодного з них. Навіть більше, суть і специфіка рефлексії (як поняття і як психічної реальності) полягає в тому, що вона є не тільки процесом, властивістю або станом, а що саме синтез названих компонентів становить її якісну визначеність структури. Рефлексія – це одночасно і стан усвідомлення чого-небудь, і унікальна властивість, характерна лише для людини, і процес репрезентації психікою свого власного змісту [3, с. 48].

А. Карповим розроблено діагностичну методику визначення рівня розвитку рефлексивності, яка диференціює рефлексивні особливості особистості за «часовим» принципом: ситуативна (актуальна), ретроспективна та перспективна рефлексія. Також науковець диференціює поняття «рефлексія» – як «даності свідомості самій собі», тобто власне наявності самої свідомості, та категорії «рефлексивність» – саме здатності людської свідомості до феномену звертатись та усвідомлювати саму себе [3, с. 46].

Системним вивченням категорії рефлексивності відзначаються розробки Д. Леонтєва. Запроваджений ним диференційний підхід пропонує виокремлювати чотири фокуси спрямованості рефлексії:

1) інтроспекція (самокопання), передбачає зосередженість на власному стані, власних переживаннях;

2) системна рефлексія, пов'язується з можливістю самодистанціювання та фокусування

погляду на себе так, наче з боку. Це дозволяє охопити одночасно як полюс суб'єкта, так і полюс об'єкта;

3) квазірефлексія, спрямування фокуса уваги на об'єкт, поза межами актуальної життєвої ситуації;

4) арефлексія, за якої суб'єкт не фокусує увагу ні на собі, ні на об'єкті.

Даний підхід розділяє конструктивні та деструктивні впливи рефлексивності на життєдіяльність особистості. На основі даної роботи створено опитувальник «Диференційний тип рефлексивності» [2, с. 365–370].

У дослідженнях механізмів розв'язання творчих завдань І. Семенов і С. Степанов виділили чотири напрями (змісти, які виступають як предмет) спрямування суб'єктом своєї рефлексивної уваги, які формують відповідні типи рефлексії: 1) *кооперативний тип рефлексії* відповідає ситуації, коли суб'єкт рефлексує знання про ролі та позиції учасників колективної взаємодії; 2) *комунікативний тип рефлексії* спостерігається в ситуації, коли суб'єкт рефлексує свої уявлення про внутрішній світ і причини діяльності інших людей; 3) *інтелектуальний тип рефлексії* означає рефлексування суб'єктом знання про об'єкт і способи взаємодії з ним; 4) *особистісний тип рефлексії* проявляється в рефлексуванні своїх вчинків і образів власного «Я» як індивідуальності [4, с. 38–39].

Запропонована типологія рефлексії за С. Степановим та І. Семеновим теоретично підтверджена у працях багатьох науковців і вважається однією з базових у вивченні даного феномену. У роботах Н. Алексєєва, А. Тюкова, Г. Щедровицького та їхніх послідовників розроблялися психологічні знання про кооперативний тип рефлексії, який забезпечує проектування спільної діяльності індивідів, ураховує і координує їхні професійні (ситуативні) позиції та групові ролі. Соціально-психологічні дослідження розгорнутого спілкування та міжособистісного сприймання визначають специфіку комунікативного типу рефлексії (Г. Андрєєва, Я. Коломінський, Л. Петровська, В. Петровський). У дослідженнях розгортання когнітивних процесів відбувається вивчення інтелектуального типу рефлексії як уміння особистості спостерігати, виділяти, аналізувати, співвідносити із предметною діяльністю власні дії (Є. Бодрова, В. Давидов, О. Зак, В. Мільман, В. Романко, Н. Поливанова). У працях, спрямованих на визначення особистісного типу рефлексії, акцентується увага на активізації можливостей саморозвитку особистості. Поняття «особистісна рефлексія» та «саморефлексія» у цих дослідженнях розглядаються як синоніми (Н. Гуткіна, І. Бех, В. Зарецький та ін.) [4, с. 36–39].

Відповідно до представлених спостережень пропонуємо схему співвідношення категорій «рефлексія» та «рефлексивність» (див. рис. 1).

Надзвичайно важливим аспектом цього співвідношення ми вважаємо напрямок, або фокусування рефлексивної уваги. Тобто від того, куди спрямовується саме ця увага, і залежить тип рефлексивної дії. У такому акті рефлексивність – це те, що спрямовує увагу, а тип рефлексії стає самим проявом дії.

Однак у науковій літературі не завжди вживаються поняття, зведені до якогось спільного трактування. Це вносить певну плутанину та непоследовність у розуміння явища та, як наслідок, неякісне виконання досліджень стосовно нього. Така проблема стосується і категорії рефлексії. О. Зімовін і Є. Заїка цілком слушно наполягають на розведенні понять «рефлексія» та «рефлексивність». Вони наголошують також на визначенні співвідношення їх одне до іншого та наводять три варіанти такого зв'язку:

1. *Рефлексія* та *рефлексивність* тотожні, поняття розглядаються як взаємозамінні слова-синоніми. Даний підхід історично найбільш ранній, розмежування зазначених понять не робиться. Властиво мисленнєвому підходу до розуміння рефлексивних процесів, а також системомислєдїяльнїсному.

2. *Рефлексія* більш широке поняття, ніж *рефлексивність*. Підхід розробляється А. Карповим [3]. Він вважає, що рефлексія – це водночас і унікальна властивість, притаманна лише людині, і стан усвідомлення чого-небудь, і процес репрезентації психіці свого власного змісту. У такому разі рефлексивність опиняється лише одним із модусів рефлексії. О. Зімовін та Є. Заїка вказують на те, що підхід А. Карпова має гносеологічний відтінок та не зовсім відповідає реальним механізмам психічної діяльності.

3. *Рефлексивність* є більш широким поняттям, ніж *рефлексія*. О. Зімовін і Є. Заїка наполягають на справедливості даного підходу, опираючись на міждисциплінарні дослідження А. Сурмави, британського соціолога Е. Гідденса, філософські погляди М. Фуко. На їхню думку, рефлексивність розглядається як «загальна здатність системи спрямовувати власну активність на саму себе. Рефлексивність може бути властивістю соціальних, економічних, технічних систем, але у кожному разі матиме деяку специфіку» [5, с. 67–69].

На наш погляд, наведена трактовка понять відповідає розумінню рефлексивності як базової інтегративної властивості, притаманної особистості, перманентна наявність якої забезпечує процес або стан рефлексії цієї самої особистості. Тобто, вивчаючи рефлексивність, ми досліджуємо, наскільки особистість схильна до самої рефлексії, наскільки її властивість рефлексувати розвинена. У дослідженні *рефлексії* ми дізнаємось, який саме тип, аспект, напрям дії притаманний особистості

Індивідуальні форми рефлексії як конкретні прояви	4. Інтелектуальний тип рефлексії		1. Кооперативний тип рефлексії	Колективні форми рефлексії як конкретні прояви
	Фокус рефлексивної уваги – на знання про об'єкт і способи взаємодії з ним		Фокус рефлексивної уваги – на знання про рольову структуру й організаційну диспозицію в колективі	
	Комбінована позиція рефлексивного спостереження		«Вихід» у зовнішню позицію стосовно того, хто рефлектує	
	3. Особистісний тип рефлексії		2. Комунікативний тип рефлексії	
Фокус рефлексивної уваги – на диференціацію і переосмислення різних підструктур власного «Я»	Фокус рефлексивної уваги на уяву про внутрішній світ іншого і причини його вчинків	Комбінована позиція рефлексивного спостереження		
«Внутрішній» фокус рефлексивного спостереження				

Рис. 1. Схема співвідношення рефлексивності і чотирьох типів рефлексії (типологію надано за С. Степановим та І. Семеновим)

в тій чи іншій ситуації, який із них людина обирає або не обирає для взаємодії з іншими тощо.

Вивчаючи співвідношення понять «рефлексія» та «рефлексивність», ми приходимо до аналогії з розглядом співвідношення понять «Его» і «Самість» в юнгіанській парадигмі. Тривале дослідження питання представниками аналітичної школи дає сучасне трактування взаємовідношення цих категорій: «Самість» – це організуючий принцип, функція якого об'єднувати, інтегрувати, це щось вроджене в особистості, первинно задане, архетип. Тоді як «Его» – це діючий принцип, також архетип, посередник між сферами свідомого і несвідомого, із процесами пізнання та перевіркою реальності. На основі «Его» будується ставлення до зовнішньої і внутрішньої реальності особистості. За К.Г. Юнгом, ««Самість» спостерігає за «Его» і може протистояти йому, на певних стадіях розвитку може включати його в себе» [6, с. 24].

Ми використовуємо аналогію, без спроби зведення або ототожнення понять, для порівняння

співвідношенн «рефлексії» до «рефлексивності» як «Его» до «Самості» у трактуваннях юнгіанських аналітиків. Тобто розглядаємо рефлексивність як інтегративний організуючий принцип у структурі особистості. А рефлексію – як діючий принцип у психічній структурі цієї ж особистості.

Маргарет Кларк пише про те, що К.Г. Юнг вніс уточнення стосовно свого більш раннього бачення «короля замка». Саме це уточнення може вносити розходження між юнгіанською й іншими теоріями: «Воно (тобто Его) розуміється як щось, що відгукується на вимогу якоїсь вищої інстанції, Самості, впорядковуючого принципу всієї особистості» [6, с. 20]. Саме цим уточненням визнається положення «Его» в ієрархії структури психіки: «<...> Его – узурпатор, а законний король – Самість» [6, с. 21].

На відміну від «монархічних стосунків Его і Самості», співвідношення рефлексії та рефлексивності уявляються нам більш партнерськими. Саме тісний зв'язок двох феноменів і взаємо-

залежність їх існування робить диференціацію цих понять такою складною і можливою лише на теоретичному рівні. Але саме така диференціація сприятиме розвитку понять про найважливіші феномени людської психіки та їх емпіричним дослідженням.

Висновки і пропозиції. Наукові категорії рефлексії та рефлексивності визнаються фундаментальними в організації особистісної структури людини.

Розглядається в аспектах трьох базових модулів – як психічний процес, як психічна властивість, як психічний стан у вигляді ситуативної (актуальної), ретроспективної та перспективної рефлексії. Виконують диференціацію категорій рефлексивності за розробкою Д. Леонтьєва в чотирьох фокусах спрямованості рефлексії: 1) інтроспекція (самокопання); 2) системна рефлексія; 3) квазірефлексія; 4) арефлексія. Даний підхід розділяє конструктивні та деструктивні впливи рефлексивності на життєдіяльність особистості.

Рефлексивність може бути представлена як інтегративний організуючий принцип у структурі особистості. А рефлексія – як діючий принцип у психічній структурі цієї ж особистості. «Рефлексивність» є більш широким поняттям, ніж «рефлексія».

Прояви типів рефлексії можуть бути колективними – кооперативний і комунікативний тип рефлексії, індивідуальними – особистісний та інтелектуальний тип рефлексії. Саме такі конкретні прояви рефлексивної дії і можуть підлягати подальшому емпіричному дослідженню й інтерпретації.

Література:

1. Шаров А. Онтология рефлексии: природа, функции и механизмы. *Рефлексивный подход: от методологии к практике* / под ред. В. Лепского. Москва : Когито-центр, 2009. С. 112–132.
2. Леонтьев Д., Аверина А. Рефлексивность как составляющая личностного потенциала. Структура и диагностика. Москва : Смысл, 2011. С. 360–379.
3. Карпов А. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал*. 2003. Т. 24. № 5. С. 45–57.
4. Степанов С., Семенов И. Психология рефлексии: проблемы и исследования. *Вопросы психологии*. 1985. № 3. С. 31–40.
5. Зімовін О., Заїка Є. Рефлексивність та рефлексія: співвідношення понять. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2014. Вип. 47. С. 65–71.
6. Кларк М. Отношения Эго и Самости в клинической практике: Путь к индивидуации. Пер. с англ. Москва : Когито-Центр, 2013. 96 с.

Nemash L. I. Theoretical model of the relation of the type of reflection according to the reflexivity of personality

The theoretical and methodological analysis of the conceptual provisions of psychological researches of the phenomena of reflection and reflexivity is performed in the article, and the theoretical model of the relation of the type of reflection to the reflexivity of the personal is formulated. The presentation of the material considers the definitions of the concepts of reflection and reflexivity, as the basis of the organization of the psychological structure of man.

The scientific views of A. Karpov, who insists on the study of reflection in the system dimension, "differentiated, in aspects of the three basic modes – as a mental process, as a psychic property, as a mental state in the form of situational (actual), retrospective and perspective reflection" are given in the article.

Differentiation of reflectivity categories by D. Leont'ev's development in four focuses is presented: 1) introspection (self-digging); 2) systemic reflection; 3) quasireflexion; 4) areflexion. This approach separates the constructive and destructive effects of reflexivity on the vital activity of the individual.

I. Semenov and S. Stepanov identified four: cooperative, communicative, intellectual, and personal types of reflection.

There are three options for determining the measurement of the relation between the concepts of "reflection" and "reflexivity" by O. Zimovin and E. Zayika as: 1. Reflection and reflexivity are identical, concepts are regarded as interchangeable words synonymous; 2. Reflection is a broader concept than reflexivity; 3. Reflexivity is a broader concept than reflection.

The author's analogy is given to explain the differentiation of categories with consideration of the relation between the concepts of "Ego" and "Self" in the Jungian paradigm. "Selfhood" is interpreted as an organizing principle which function is to unite, integrate, it is something that is inherent in the personality, originally given, the archetype. While Ego is a valid principle, it is also an archetype, a mediator between the realms of the conscious and the unconscious, with processes of cognition and reality testing. In the analogy "reflectivity" is presented as an integrative organizing principle in the structure of personality. And "reflection" – as an operating principle in the mental structure of the same personality.

According to the presented observations, a scheme of the ratio of reflectivity and the four types of reflection is proposed.

Key words: *consciousness, psychological structure of personality, self-organization, systemic reflection, cooperative type of reflection, communicative type of reflection, intellectual type of reflection, personal type of reflection, Ego, Self.*